

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343.9.01

DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i4\(39\).915](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i4(39).915)

А. С. Гупалюк

orcid.org/0000-0003-4492-9228

аспірантка кафедри криміналістики

Національного університету «Одеська юридична академія»

ХАРАКТЕРИСТИКА МОТИВАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ

На жаль, сьогодні стрімкого зростання набули кримінальні прояви в усіх, без винятку, регіонах держави, що є однією з найбільш небезпечних загроз національним інтересам України. Впродовж останніх десятиліть під впливом кризових явищ і різноманітних технологічних процесів злочинність поширилась в усіх сферах людської діяльності та продовжує укорінюватися швидкими темпами. З метою забезпечення своїх громадян благоустроєм та правопорядком, а також із метою розвитку здорового суспільства будь-яка держава має обирати відповідні заходи, спрямовані на протидію боротьби зі злочинністю. Одну з провідних ролей у такому забезпеченні виконує криміналістика, яка вивчає, узагальнює та розробляє найбільш ефективні шляхи вирішення проблем практичної спрямованості, досліджує першопричини, перебіг і встановлення наслідків злочинних діянь.

Ст. 91 Кримінального процесуального кодексу України визначено обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, серед яких передбачено встановлення винуватості обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форму вини, а також мотив і мету вчинення кримінального правопорушення. В переліку обставин, які підлягають доказуванню, мотив і мета вчинення злочину займають особливе місце, що визначається їх психологічним та правовим значенням. Саме тому в останні роки проблема мотиву, мети та їх з'ясування опинилася в центрі уваги психологів та юристів і підлягає інтенсивній міждисциплінарній розробці. Під час вчинення злочинів особа керується деякими мотивами та спрямовує свою волю на досягнення певного результату – мети. Оскільки характер психічного ставлення особи зумовлюється певним мотивом і метою, вірно встановити дійсний склад вини неможливо без їх з'ясування. Щоб правильно зробити висновки про те, усвідомлювала чи ні особа свої вчинки та їх наслідки, необхідно розуміти, якими факторами ці вчинки були викликані та що зумовило бажання в особи вчинити злочин, які мотиви були його основою. Не знаючи мотивів дій і вчинків особи, неможливо зрозуміти, чому особа прагне до однієї, а не

до іншої мети, відповідно, неможливо зрозуміти істинний сенс дій особи злочинця.

Дослідженню мотиву, мотивації та засобів їх встановлення приділяли увагу багато науковців, зокрема: Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Ч. Ломброзо, Дж. Норріс, Р. Шелдон, З. Фрейд, О.М. Джужа, А.Ф. Зелінський, В.І. Ковальов, О.М. Леонт'єв, Г.А. Асмолов, О.Л. Дубовик, Ж. Нюттен, Є.П. Ільїна та інші.

Наразі відомо, що поняття мотивації, мотиву і мотиваційного процесу є найскладнішими категоріями сучасної психології. Це внутрішні процеси людини, які не підвладні людському оку, але є рушійною силою наших вчинків.

Термін «мотив» (від лат. *movere* – приводити в рух, штовхати) трактується в психології як: 1) спонукання до діяльності, пов'язані з задоволенням потреб суб'єкта; 2) предметно-спрямована активність певної сили; 3) спонукання і визначення вибору спрямованості діяльності, предмета (матеріального або ідеального), заради якого вона здійснюється; 4) усвідомлювана причина, що лежить в основі вибору дій і вчинків особи [4, с. 209].

Похідне поняття «мотивація» є більш широким, що означає «спонукання, які викликають активність організму і визначають її спрямованість». З позиції психології мотивація (від лат. *motivatio*) – це система внутрішніх факторів, які викликають та спрямовують орієнтовану на досягнення мети поведінку людини, також мотивацію визначають як сукупність внутрішніх та зовнішніх рушійних сил, що спонукають людину до діяльності, задають межі і форми діяльності та надають цій діяльності спрямованість, орієнтовану на досягнення певних цілей [1, с. 24]. Більшість наших повсякденних вчинків є лише впливом прихованих мотивів, які ми навіть не помічаємо, проте вони щоденно формують наш світогляд та поведінку.

Адаптуючи ці поняття до криміналістики, констатуємо, що мотив – це те, що спонукає особу до формування тих чи інших цілей, тобто це внутрішні спонукання, які викликають в особи впевненість вчинити суспільно небезпечне діяння та керують нею під час здійснення цього діяння.

Мета – це те, чого бажає досягнути особа внаслідок вчинення злочину, той результат, якого прагне особа, зумовлений певним мотивом. Мета направляє волю особи на бажаний результат, тобто на вчинення злочину. Виходячи з цього, якщо мотив відповідає на питання, чим керувався суб'єкт, вчиняючи злочин, то мета визначає той безпосередній, найближчий результат, до якого особа прагнула, на який направляла свою волю.

Мотив злочину тісно пов'язаний із метою діяльності винного: саме на основі мотиву, керуючись ним, суб'єкт ставить собі мету, досягненню якої і підкорює свої дії. Тому мотив і мета не можуть суперечити одне одному, ці поняття не збігаються, вони по-різному характеризують вольовий процес, виражають реальні сторони його складу. Якщо мотив характеризує суб'єктивну причину, психологічне джерело злочину, то мета характеризує спрямованість дій винного. Тому за одного й того ж мотиву можлива постановка різних цілей, і навпаки, одна й та ж ціль може формуватися за різних спонукань.

Мотив людської поведінки, а, відповідно, і мотив злочину, є складним психологічним явищем. Мотиви нашої волі дуже різноманітні: тут і бажання, і почуття, й ідеальні спонукання тощо. Мотиви злочину можуть бути непростими не лише за джерелом виникнення, а й за своїм складом. Наприклад, «хуліганські мотиви» – це загальна назва цілої гами мотивів, що характеризуються явною неповагою до суспільства: пустощі, прагнення відкрито виказати неповагу до навколишніх, протиставляти свою поведінку суспільному порядку, знущання над беззахисними, груба сила тощо. Окрім того, злочин може бути спричинений не одним, а цілою системою спільних мотивів, які допускають постановку спільної мети. Якщо злочин складається з низки різних дій, кожна з них може мати свою обмежену мету, то всі вони пов'язані єдністю мотиву та мети.

Входячи до складу вини, мотив та мета злочину в певних випадках є обов'язковими або ж кваліфікаційними ознаками суб'єктивної сторони складу злочину. Мотив злочину – поняття конкретне. А це зобов'язує слідчі та судові органи достовірно встановлювати і доводити їх наявність. Важливу роль у встановленні мотивів та мети злочину може зіграти судова експертиза.

На нашу думку, необхідно достатню увагу приділити дослідженню виникнення злочинних мотивів в особи, зважити саме на психологічний аспект, адже з юридичної точки зору складно визначити, що саме передувало вчиненню злочину, з'ясувати мотиви, які спонукають особу до злочинної поведінки, розкрити психологічні процеси, що виникали і стали причиною злочинних дій, тощо. Знання цих елементів дозволить якісно та змістовно попередити настання злочинних

ситуацій, полегшить, а отже, і покращить роботу слідчого та весь процес розслідування, сприятиме вірній кваліфікації злочину та здійсненню необхідних слідчих дій, застосуванню доцільних заходів забезпечення кримінального провадження тощо, і найголовніше – дасть шанс на кількісне зменшення злочинів завдяки дослідженню їх причин та боротьбі з ними.

Головний елемент структури мотивації – мотив. Це рушій поведінки, її підбурювач, який породжує в людині певні спонуки до дії; це сила, яка спонукає людину до постановки мети, до дії для досягнення цієї мети. Поняття мотивації злочину є ширшим за поняття мотиву злочину. Крім мотиву, до складу мотивації входять й інші складники: потреби, інтереси, цінності, цілі, ідеали, емоції тощо. Мотивація чинить спонукальний вплив на всіх етапах розгортання злочинної поведінки. Як зазначає Ю.А. Александров, у широкому значенні мотивація охоплює свідомість індивіда, його соціальні й природні якості та властивості, що визначають ставлення до інших людей, соціальних цінностей, самого себе і знаходять відображення у мотивах поведінки та діяльності [4, с. 123]. На думку В.М. Дружиніна, мотивація – це сукупність психічних процесів, які надають поведінці енергетичний імпульс та загальну спрямованість [6, с. 138].

Важливим для розуміння сутності мотивації є визначення її етапів. Позиції вчених із цього приводу різняться, наприклад І.О. Васильєв і М.Ш. Магомед-Емінов виокремлюють чотири етапи (цикли) мотивації, які відповідають її чотирьом функціям (ініціації, селекції, реалізації та постреалізації): 1) актуалізація мотивації та ініціація діяльності; 2) цілеутворення, вибір дії та формування наміру; 3) реалізація наміру; 4) постреалізація. Б.Я. Петелін визначає в мотивації лише два етапи: 1) мотиваційний (підготовчий); 2) фазу її практичного здійснення [5, с. 88].

Найбільш доцільним та обширним, на нашу думку, є дослідження В.Н. Кудрявцева та В.В. Лунєєва, яке виокремлює дев'ять етапів (стадій) мотивації злочину, які формуються під впливом як внутрішніх суб'єктивних факторів особи, так і зовнішнього середовища [3, с. 57].

Початковою ланкою мотиваційного процесу є актуалізація певного психічного елемента чи їх сукупності: не лише потреб, а й будь-яких інших складників мотивації – інтересу, бажання тощо. Наступна стадія – усвідомлення мотиву як інтегрального психічного утворення, що складається з одного чи кількох психічних взаємопов'язаних компонентів, а не є лише потребою. Відбувається формування мотиву. Проте це не свідчить, що мотив уже є кінцевим і сталим. Можлива подальша боротьба мотивів, а отже, і зміна його складників (наприклад, потреби витісняються інтересами,

прагнення замінюються бажаннями тощо). Такі зміни є звичайним процесом у психіці особистості. Від того, як відбудеться усвідомлення мотиву, залежить уявлення у свідомості про мету – той бажаний результат, на який спрямовується злочинне діяння, та її утворення. Цілеутворення обов'язково передбачає процес усвідомлення мети, а також зіставлення з вихідними умовами, можливостями та засобами її реалізації. Наступний етап – прогнозування можливих наслідків, під час якого відбувається зіставлення наявних можливостей та інструментарію з кінцевою метою, також особа вже передбачає варіанти ймовірних наслідків своїх дій. Після прийняття рішення про вчинення суспільно небезпечного діяння відбувається безпосереднє виконання цього рішення – злочин набуває своєї зовнішньої форми: суб'єкт впливає на людей і предмети, здійснюється руйнація конкретних суспільних відносин, які охороняються законом. Останньою ланкою процесу мотивації злочину є аналіз наслідків, які настали, коли злочинець робить висновок про відповідність того, що планувалося, тому, що відбулося в дійсності.

Дослідження слідчим особи підозрюваного починається зі встановлення можливих мотивів вчинення злочину, тому знання етапів і з'ясування мотиваційного процесу особи злочинця може значно полегшити реалізацію кримінально-правових приписів.

Наведені етапи відображають мотиваційний процес у загальних рисах. Можливі різні варіанти їх інтерпретації, розкриття суті та тлумачення, проте мотиваційний процес завжди буде відбуватися в межах сукупності двох факторів мотивації: внутрішніх (особи) і зовнішніх (соціального середовища). Внутрішні або особисті чинники зумовлюються мотиваційними установками особи (потребами, мотивами, цінностями, настановами тощо), а зовнішні або ситуативні фактори – умовами, що оточують особу (соціальними відносинами та оцінками, поведінкою інших осіб, фізичними умовами тощо).

Важливо зазначити, що в процесі саморегуляції особою поведінки існують тісні зв'язки між мотиваційною, емоційною, інтелектуальною та вольовою сферами. Взаємодіючи, вони всі чинять вплив на формування та перебіг мотиваційного процесу злочинця. Наприклад, емоційна сфера впливає на мотивацію з енергетичного боку, тоді в злочині більшою чи меншою мірою відображаються певні емоції та почуття (гнів, злість, жах, обурення тощо), які можуть повністю змінити запланований особою сценарій злочинного діяння. Через інтелектуальну сферу особа здійснює пізнавальні процеси, що визначають селективність сприйняття, особливості пам'яті, мислення, уявлення, мовних аспектів тощо. Вольова сфера відповідає за сталість і «згуртованість» мотива-

ційного процесу, його сувору підконтрольність свідомості особи [2, с. 197].

Не залишається поза межами психолого-криміналістичного аналізу і соціальна динаміка мотивації, оскільки еволюція особи злочинця є водночас й еволюцією його мотивації, при цьому в процесі соціально-економічних змін змінюється і зміст мотивів. Зміни в соціальній мотивації зумовлюються політичними та економічними факторами, які впливають на виникнення і швидке поширення нових категорій злочинів в Україні, таких як: тероризм, кіберзлочинність, наркобізнес, відмивання грошових коштів, торгівля зброєю, екологічні злочини тощо. Все це потребує покращення системи розслідування злочинів, розробки нових методів їх встановлення, нових можливостей дослідження інформації. Дослідження мотивації конкретного злочину допомагає визначенню ступеня суспільної небезпеки вчиненого діяння, індивідуалізує кримінально-правову оцінку, допомагає під час вибору необхідних слідчих дій, а також визначає шляхи попередження злочинних діянь.

Література

1. Варій М.Й. Загальна психологія : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 968 с.
2. Дружинин В.Н. Психология : учебник. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 656 с.
3. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы : учеб. пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 512 с.
4. Кудрявцев В.Н. Криминальная мотивация: глава. Москва : Наука, 1986. 304 с.
5. Кримінальне право України: загальна частина : підручник / Ю.В. Александров та ін. ; за ред. Я.Ю. Кондратьєва ; наук. ред. В.А. Клименко, М.І. Мельник. Київ, 2002. 432 с.
6. Петелин Б.Я. Психология правонарушения : монография. Москва : Политиздат, 1974. 228 с.

Анотація

Гупалюк А. С. Характеристика мотиваційного процесу особи злочинця. – Стаття.

У статті розглянуто поняття, сутність мотиваційного процесу особи злочинця, надано його характеристику. Сьогодні відомо, що поняття мотивації, мотиву і мотиваційного процесу є найскладнішими категоріями сучасної психології. Це внутрішні процеси людини, які не підвладні людському оку, але є рушійною силою наших вчинків. Під час вчинення злочинів особа керується деякими мотивами та направляє свою волю на досягнення певного результату – мети. Оскільки характер психічного ставлення особи зумовлюється певним мотивом і метою, вірно встановити дійсний склад вини неможливо без їх з'ясування. Щоб правильно зробити висновки про те, усвідомлювала чи ні особа свої вчинки та їх наслідки, необхідно розуміти, якими факторами ці вчинки були спричинені та що зумовило бажання в особи вчинити злочин, які мотиви були його основою. Не знаючи мотивів дій і вчинків особи, неможливо зрозуміти, чому особа прагне до однієї, а не іншої мети, відповідно, неможливо досягнути істинний сенс дій особи злочинця. Необхідно достатню увагу приділити дослідженню виникнення злочинних

мотивів в особи, зважити саме на психологічний аспект, адже з юридичної точки зору складно визначити, що саме передувало вчиненню злочину, з'ясувати мотиви, які спонукають особу до злочинної поведінки, розкрити психологічні процеси, які виникали і стали причиною злочинних дій, тощо. Знання цих елементів дозволить якісно та змістовно попередити настання злочинних ситуацій, полегшить, а отже, і покращить роботу слідчого та весь процес розслідування, сприятиме вірній кваліфікації злочину та здійсненню необхідних слідчих дій тощо. В процесі саморегуляції особою поведінки існують тісні зв'язки між мотиваційною, емоційною, інтелектуальною та вольовою сферами. Взаємодіючи, вони всі чинять вплив на формування та перебіг мотиваційного процесу злочинця.

Ключові слова: мотив, мотивація, встановлення злочинця, психологія злочинця, етапи мотиваційного процесу.

Summary

Gupaliuk A. S. Characteristics of the motivational process of the offender. – Article.

The article considers the concept, the essence of the motivational process of the offender, gives his characteristics. Today it is known that the concepts of motivation, motive and motivational process are the most complex categories of modern psychology. These are the internal processes of man, which are not subject to the human eye, but are the driving force of our actions. When committing crimes, a person is guided by certain motives and directs his will to achieve a certain result –

the goal. Since the nature of a person's mental attitude is determined by a certain motive and purpose, it is impossible to correctly establish the true composition of guilt without their establishment. In order to correctly draw conclusions about whether a person was aware of his actions and their consequences, it is necessary to understand what factors caused these actions and what caused the person's desire to commit a crime, what motives were its basis. Without knowing the motives of actions and deeds of a person, it is impossible to understand why a person seeks one goal and not another, respectively, it is impossible to understand the true meaning of the actions of the person of the offender. It is necessary to pay sufficient attention to the study of the emergence of criminal motives in a person, to consider the psychological aspect, because from a legal point of view it is difficult to determine what preceded the crime, to determine the motives that motivate a person to criminal behavior, to reveal psychological processes. became the cause of criminal acts, etc. Knowledge of these elements will qualitatively and meaningfully prevent the occurrence of criminal situations, facilitate, and thus improve, the work of the investigator and the entire investigation process, contribute to the correct classification of the crime and the implementation of the necessary investigative actions and more. In the process of self-regulation of personal behavior, there are close links between the motivational, emotional, intellectual and volitional spheres. In their interaction, they all influence the formation and course of the motivational process of the offender.

Key words: motive, motivation, establishment of the criminal, psychology of the criminal, stages of motivational process.